
Recenserat

Torsten Björkman & Anders Wiberg: *Kontorskomplexet*. (Carlssons.) Stockholm 1990.

Jan Ahlin

Arkitektur, KTH

På omslaget ser man en kontorsskrapa som håller på att växa upp till himlen. Det är en sammanfattning av en av bokens huvudteser. Författarna varnar för att fortsätta 1980-talets vettlösa kontorsbyggnade, som man menar inte har någon grund i faktiska behov. I detta avseende har författarna blivit sannspådda. *Kontorskomplexet* kom i början av 1990, alltså före fastighetsmarknadens kollaps hösten samma år. Denna kollaps har varit särskilt uttalad för kontor och kommersiella fastigheter.

Torsten Björkman, adjungerad professor i industrisociologi vid Institutionen för arbetsvetenskap, KTH, är en av våra bästa arbetslivsforskare. 1981 kom han och Karin Lundqvist med doktorsavhandlingen *Från MAX till PIA*, som jag då upplevde som ett av de dittills mest klagörande och inspirerande arbetena inom svensk arbetsvetenskap. Därför är naturligtvis förväntningarna högt uppskrivade när Torsten Björkman tillsammans med Anders Wiberg, arbetstagarkonsult i ekonomi och ADB-frågor, redovisar resultaten av ett flerårigt forsknings- och utvecklingsprojekt om kontor.

Kontorskomplexet har utformats som en debattbok. Det är vällovligt för att nå en

bredare läsekrets. Samtidigt utgör boken den sammanfattande slutredovisningen för ett flerårigt forskningsprojekt. Därmed finns skäl att underställa den granskning som vetenskapligt arbete.

Metod och framställning

Metodredovisningen i *Kontorskomplexet* är så kortfattad att den kan citeras i sin helhet: "I projektet har vi inte minst ägnat oss åt studiebesök vid 'futuristiska' arbetsplatser. Kontor och kontorsliknande miljöer här i Sverige och utomlands, som utpekats som särskilt intressanta och nyskapande. Vi har även haft gott om litteratur att ta ställning till." (Sid 9.) Den knapphändiga redogörelsen för arbetets metod, liksom avsaknaden av litteraturreferenser i texten nästan överlag, gör det svårt att veta vad utsagor baserar sig på och hur de ska värderas.

I förordet anger författarna sin ambition beträffande dispositionen av framställningen. *Kontorskomplexet* är uppdelad på fem kapitel. I kapitel 1 avser man att betrakta kontorsarbetet ur en rad olika perspektiv. I kapitel 2 är avsikten att sammanfatta aktuella framtidsvisioner. I kapitel 3

vill man dokumentera hur svårt det är att sia om framtiden genom att redovisa några framtidsbilder beträffande kontor, som inte slagit in. I kapitel 4 har man för avsikt att göra egna framtidsbedömningar, bl a för ett antal yrkesgrupper, som nu är verk-samma på kontor. I kapitel 5 slutligen ut-lovas en diskussion av "vårt gemensamma handlingsutrymme" samt ett antal re-kommendationer.

De i förordet angivna ambitionerna har bara delvis kunnat genomföras. Innehålls-förteckningens rubriker stämmer inte all-tid med innehållet. Se tex kapitel 2 "Fram-tidsvisioner" avsnitt "Programutveck-ling": Det är snarast en historisk framställ-ning av tendenser inom programutveck-ling fram till idag! (Sid 52.)

De fem kapitlen är indelade efter en mängd olikartade aspekter, som hänför sig till såväl mikro- som makronivå. Tids-indelningen av materialet är heller inte särskilt tydlig. Dessa formella brister är beklagliga eftersom de försvårar för läsa-ren att ta till sig och minnas det ofta myc-cket intressanta och viktiga innehållet. Brist-erna i disposition gör att läsaren heller in-te får någon riktigt bra tankestruktur att själv fylla på med nya eller kompletteran-de fakta.

Efter dessa inledande kritiska syn-punkter ska jag referera något av det jag tycker är intressantast i det material som förs fram.

Försök att definiera vad kontor och kontorsarbete är

Författarna medger att "ämnet är kom-plext och svårfångat". (Sid 10.) Detta är något jag gärna håller med om. Den ame-rikanske dataforskaren Doswells uttalan-de om kunskapsläget beträffande kontor 1983 står sig tyvärr fortfarande:

"Det skulle vara bra [...] att ha en klar uppfattning om vad ett kontor är. Ty-värr vet alla och envar vad ett kontor är. Men överlag, och det är därför vår kunskap är olycklig, är kunskapen un-gefär som mänsklighetens kunskap om tyngdkraften före mitten av 1600-talet, en dålig, ogenomtänkt typ av kunskap, som inte leder till någon verklig förstå-else av omvärlden."

Ett sätt att klargöra svårgripbara företeel-ser kan vara att studera ursprunget för de begrepp som används i samband med fö-reteelsen. Det är vällovligt att författarna försöker göra en sådan analys. Kontorets och kontorsverksamhetens kameleontis-ka karaktär understryks av att ordet för kontor har olika ursprung i de viktigaste västerländska språken. Vårt svenska ord *kontor* kommer från italienskan.

"I senmedeltidens stadsrepubliker blev det beteckningen för de lokaler där man förde 'kontona'. [...] I kontoren förvarades konton, värdehandlingar och pengar. Idén att forma särskilda kon-torslokaler bär på en tradition av hem-lighetsfullhet och avskildhet. Yrkes-titeln sekreterare härstammar från den-na tid. Sekreterare är den som bevarar 'hemligheter' ('secrets')." (Sid 14-15.)

I franskan och tyskan utgår benämningen för kontor från dess mest karakteristiska möbel. Författarna uppger att det franska *linneduksklädda* skrivbordet, "byrå", blev symbolmöbeln för kontorsarbete. (Sid 38.) På annat ställe för de fram att *administrera* skulle betyda *åt ministern* och *pro-ducera* skulle betyda *för hertigen*. (Sid 64.)

Björkmans & Wibergs etymologiska härledningar är delvis tvivelaktiga. Franska *bureau* = skrivbord, kontor, expedi-tion är uppkallat efter *bure*, som är ett *ylle*-tyg. Administrera kommer från latin *admi-*

nistrare = bl a leda, styra, sköta. Producera kommer från latin *producere* = bl a föra fram.

Författarna diskuterar inte den engelska benämningen office, men denna syftar närmast på verksamheten (latin *officium* = bl a bestyr, plikt).

Olika perspektiv på kontor

Det svårfångade kontoret försöker Björkman & Wiberg ge konturer genom att betrakta det ur olika perspektiv. Under rubriken *Yttre kännetecken – det konkreta perspektivet* framhåller man:

”Det verkligt stora uppsvinget för kontorsarbetet kom först långt in i vårt eget sekel. Med rationaliseringsrörelsen inleddes ett systematiskt åtskiljande av verkstads- respektive kontorsfunktioner. Arbetsdelningens principer om åtskiljande av planering och genomförande lade grunden för en storskalig expansion av kontorsfunktioner som konstruktion, beredning, produktionsplanering, kalkylering, budgetering och redovisning. Taylorismens tro på att verkligheten kan styras med modeller har varit en kraftfull drivkraft för utvecklingen mot allt fler kontor. Att ’kontorsfolket’ är så talrikt idag är ett av många resultat av att ’scientific management’ hittills varit den dominerande organisationsläran under 1900-talet.” (Sid 16.)

Förståelsen av dessa grundvalar för kontorens framväxt är viktig. Inte minst för att kunna prognosticera kontorets utveckling i en tid när taylorismen i allt större utsträckning överges för andra organisationsläror.

Under rubriken *Kvinno- och mansperspektiv* analyserar författarna kontoret ur könssynpunkt. Arbetsfördelningen inom

kontor framstår som en relik ur könssynpunkt.

”De typiska kvinnoyrkena på kontor, de som sekreterare, maskinskriverska och kontorist, är speciella på det sättet att den kategori som ges service till övervägande del är män. Sekreterarna och kontoristerna är så gott som uteslutande, till drygt 99 %, kvinnor.” (Sid 32.)

Många (misslyckade) prognoser

Den kontorstekniska utvecklingen är ett område som varit föremål för intensiva framtidsstudier och ovanligt många prognoser under 1970- och 80-talen. Men experterna har gjort notoriska felbedömningar visar författarna.

”Till lanseringen av sin personator 1981 brydde sig inte IBM om att ta fram en kompletterande skrivare. Det moderna sättet att läsa text var naturligtvis direkt från skärmen. De svenska storföretag, som i slutet av 70-talet gick samman om projektet ’Kontor 85’ menade att de skulle få bukt med pappersflödet på kontoren. I mitten av 80-talet skulle man ha vänt utvecklingen. På 90-talet föreställde man sig att pappersförbrukningen mer eller mindre skulle komma att upphöra. Man bekymrade sig till och om för frågan om vad de friställda pappersindustriarbetarna kunde tänkas bli omskolade till. Den faktiska utvecklingen har hittills blivit en helt annan.” (Sid 77.)

Inte heller beträffande kontorsautomation har prognoserna slagit in. Författarna konstaterar att automatiseringsgraden på vanliga svenska kontor fortfarande är rätt beskedlig.

”Utvecklingsförloppet är likartat inom många områden. Först en larmrapport med efterföljande debatt på temat att väldiga omvälvningar är nära förestående. Sedan händer just ingenting, vilket så småningom fastställs i en ny rapport på temat ’det bidde en tumme’. [...] Vem drar den mest förhastade slutsatsen, författarna till larmrapporterna eller de som kommer med de lugnande beskederna att just ingenting hänt? – När Churchill skulle förklara, varför de brittiska rustningsansträngningarna under andra världskriget inte tycktes ge något resultat, liknade han dem vid slag mot en ketchupflaska. Först kommer ingenting, sedan ingenting, sedan kommer något och så helt plötsligt efter fjärde eller femte stöten får vi snart rast för mycket. – När alla slagit sig till ro och mer eller mindre avskrivit ’distansarbetet’ eller ’kontorsautomationen’ så kommer kanske det fjärde eller femte slaget. Vi får bevittna ett genombrott. ’Fel i tiden’ är inte nödvändigtvis ’fel i sak’.” (Sid 93.)

Kontorssysselsättningen

En modern mytbildning Björkman & Wiberg går till storms mot och lyckas vederlägga är uppfattningar av typen ”de flesta arbetar på kontor” och ”antalet kontorsanställda ökar snabbt”.

Författarna går igenom vilka yrken, som arbetar på kontor och hur många individer det rör sig om.

”Det är inte så enkelt som att tjänstemännen arbetar på kontor och arbetarna inte gör det. Av Sveriges ca 1,6 miljoner fackligt organiserade tjänstemän har minst 600 000 något annat än kontor som huvudsaklig arbetsplats. Det händer att lärare, sjuksköterskor, läkare, officerare, poliser, lantmätare, flyg-

och sjökaptener, m fl utför en del av sitt arbete på kontor men inte merparten. Å andra sidan finns det LO-anslutna som arbetar på kontor [...] t ex de ca 25 000 försäkringsanställda.” (Sid 41-42.)

Författarna visar att de kontorsanställda uppgår till ca 1,1 miljoner eller 25 % av samtliga förvärvsarbetande. Under senare år har antalet kontorsanställda inte genomgått några stora förändringar.

Författarna har härvid haft en förhållandevis snäv definition på kontorsarbete. Tjänstemän som utför en del av sitt arbete på kontor men inte merparten har man inte räknat till kontorsfolket. Kontorsfolket består främst av ”sekreterare, kontorister, kamrerer, byråkrater, ingenjörer, ekonomer, administratörer och chefer.” (Sid 43.) Bland kontorsfolket skiljer författarna mellan *stugsittare* och *nomader*. De senare befinner sig mestadels på rörlig fot inom och utom kontoret. Björkman & Wiberg uppskattar att de nomadiserande uppgår till ca 45 % av kontorsfolket. (Sid 47.)

Rekommendationer

Under rubriken *Dämpa arbetsdelningen, även i kontorsarbetet* framhåller Björkman & Wiberg:

”Med kapitalrationaliseringen får man ett annat tidsperspektiv än i den klassiska arbetsrationaliseringen. Det är inte längre intressantast att få så snabba tempon som möjligt. Den totala tiden för hela produktionsflödet tillmäts istället avgörande vikt vid bedömning av produktionssystemets ’rationalitet’. Effekterna av detta perspektivbyte är många och i flera fall anslående.

En av de omedelbara effekterna är att man försöker se vilka kontor och kontorsarbetsuppgifter som kan ’omlokaliseras’. Det blir intressant att inte-

grera olika arbetsuppgifter eftersom det kan leda till kortare total produktionstid. [...] Att producera i verkligheten går fortare än att beordra och dokumentera detta i modellvärlden av papper. Det är en brytpunkt. En smärtgräns passeras som vanligen utlöser rationalisering av detta pappersarbete. Kontoren kan med fördel rationaliseras enligt samma modell som verkstäderna.” (Sid 194-195.)

Detta senare innebär att man överger så kallad *funktionell layout*, som innebär att man rumsligt samlar arbetsmoment av samma slag, och i stället går över till *produktlayout*, som innebär att alla arbetsmoment som hör till samma produkt samlas rumsligt. Det senare är ofta inte bara effektivare ur produktionssynpunkt utan också bättre ur arbetsmiljösynpunkt i och med att det innebär mer omväxlande arbete, bättre överblick och större kontroll över arbetssituationen.

De hittills i stor utsträckning misslyckade automatiseringsförsöken kan återkomma, varnar Björkman & Wiberg. Papperslöshet på kontoret kan bli en tvingande nödvändighet, liksom telekonferenser

och bildtelefon för sammanträden, av *ekologiska* skäl!

Den könsmissiga arbetssegregationen på kontoret är en relik. Kvinnor kommer inte att förbli i underordnade och betjärande befattningar. Kvinnor i ledande chefsbefattningar blir en tvingande nödvändighet – vi kommer helt enkelt inte att ha råd med någon outnyttjad begåvningsreserv.

Under rubriken *Ta farväl av kontorskomplexet* framhåller Björkman & Wiberg:

”Det är något av historiens ironi att det just nu är så vanligt att tro på fler kontor i framtiden. Vi har argumenterat för ett trendbrott. Kontorens bästa tid är nu. Vi menar att det är troligt att ökningen upphör och kanske rent av vänds till sin motsats, flykt från kontoren. Tekniskt är det möjligt. Kontorsutrustningen tenderar att bli bärbar. Närvaroplikten på kontor uppluckras. Den är inte resultatmässigt försvarbar. [...] Den omskrivna trenden mot fabriksdatorisering och fabrikskontorisering [...] kan bidra till att tömma de traditionella kontoren på uppgifter.” (Sid 205-206.)

Ronald Colven: *Today's design – tomorrow's use – continuity in the planning process*. 301 s. Ill. Diss (KTH). Arkitektur Formlära, KTH. Stockholm 1990.

Carin Boalt
Stockholm

Ronald Colven lade i oktober 1990 fram sin avhandling *Today's design – tomorrow's use – continuity in the planning process*. Avhandlingen ger ett intressant tillskott i den flora av mycket olikartade avhandlingar som lagts fram vid arkitekturhögskolorna. I skriften *Professorställsättningar inom arkitekturämnen* av

Montgomery m fl sammanfattas arkitekturforskningen med orden ”splittrad och vital” (s 86) och Colvens avhandling är i hög grad vital. Det är en erfaren arkitekt som här tar upp väsentliga frågor rörande innebörden av planering och projektering. För att studera dessa har han valt verksamheter med generell betydelse för indi-

vid och samhälle, där man vet att det sker förändringar och där ansvar för riktlinjer och uppföljning är oklara.

Skolor och förskolor

Colven studerar befintliga skolors tillkomst och användning och ett omfattande experiment med fullskaleförsök med förskolor. I båda fallen gäller det relationen byggnader och pedagogisk verksamhet och projekten har drivits tillsammans med kvalificerad pedagogisk expertis. Projektet har empirisk bredd och har givit en mängd data av mycket varierande slag. Med hjälp av dessa har Colven belyst planerings-, projekterings- och användningsprocessen och han har framhållit åtgärder som skulle kunna medverka till en ökad kontinuitet i processen.

Colven börjar med att beskriva bakgrunden till avhandlingsarbetet och sina erfarenheter av skolplanering i England och Sverige och det framgår tydligt att Colvens engelska bakgrund betytt mycket för hans arbetsätt. Sedan redovisas planeringsprocessen för tre skolor med hänsyn till olika intressenters roll med en studie av arbetsmiljön och möjligheterna att påverka denna för lärare och övrig personal. Colven redogör för ett projekt "Mångsidigt användbara förskolor och fritidshem" – MAFF, där man genom experimentellt byggande följt förloppet under en tid. Det föreligger ett 30-tal delrapporter från MAFF-projektet. I ett par kapitel redovisas bland annat ingående studier av ljudförhållandena i förskolor, där ljudklimatet sätts i relation till observerade beteenden. I slutavsnittet diskuteras studiens relevans för dagens situation där en tendens till ökad uppskattning av "the economics of good design" kan skönjas. De skilda studierna bidrar här till insikter om hinder som kvarstår för en tillfredsställande planering/projektering.

De olika studierna av den konventionella planeringen av skolbyggnader kan sammanfattas med ett antal kritiska punkter:

- tidigare riktlinjer för skolbyggnader har tydligare givit uttryck för att byggnaden skulle motsvara pedagogiska krav;
 - de pedagogiska intentionerna tycks inte ha kommit till uttryck vid utformningen av den fysiska miljön;
 - om totalentreprenad tillämpats blev resultatet särskilt diskutabelt med hänsyn till pedagogiska krav;
 - lärare och övrig personal hade begränsat inflytande;
 - underhållet av skolbyggnader var högst otillfredsställande;
 - "ta över-perioden" då verksamheten ska trimmas in i en ny skola tycks vara försummad och både lärare och elever känner sig främmande i den nya miljön.
- MAFF-projektet gav förutsättningar att följa hela processen och med dess annorlunda uppläggning visade sig det att:
- referensgruppernas och personalens medverkan kunde spela en stor roll i planeringen;
 - de ansvariga myndigheterna var visserligen ovana vid planeringssättet men förloppet var någorlunda tillfredsställande;
 - de sociala myndigheterna visade större intresse för anpassbarhet än byggnadsmyndigheterna;
 - ansvarsgränserna mellan politiska tjänstemän, referensgrupper, användare och konsulter/expertter var oklar.

Teori- och metodfrågor

De olika studierna av skolor och förskolor har krävt en tvärvetenskaplig uppläggning. Colven har sin förankring i arkitektens perspektiv: Hur kommer en byggnad till som ska motsvara den framtida användningen? Colven har i alla studierna sam-

arbetat med kvalificerad pedagogisk sakkunskap. Det framgår inte mycket om eventuella svårigheter i att bedriva dessa invecklade, tvärvetenskapliga projekt. En huvudlinje i projektet anknyter till Piagets teorier om vikten av kontinuitet i barns utveckling. Colven knyter an till detta och hävdar att kontinuitet i planering av fysisk miljö är en förutsättning för ett gott resultat. Ett väsentligt inslag i studien gäller kommunikation mellan olika parter, beslutsprocessen, samspel, konflikter etc. Det finns en omfattande teoribildning inom socialpsykologi, organisationsteori etc som inte berörs eller utnyttjas.

Det omfattande materialet har insamlats med hjälp av ett stort antal metoder och det rör sig här om metoderfarenheter med mycket stort generellt intresse. Dessa beskrivs i anslutning till varje delprojekt men det hade varit önskvärt med en mer samlad principiell behandling av metodfrågorna. Några exempel:

Aktionsforskning beskrivs med hänvisning till litteraturen i ett kapitel ("Continuity in planning"). I andra avsnitt har det då och då nämnts som ett väsentligt inslag i hela den metodiska uppläggningsen.

Multidisciplinärt är ett begrepp som ofta förekommer. Någon närmare diskussion av vad det kan innebära i fråga om

nackdelar och fördelar finns inte. Det gäller främst arkitekt/pedagog men också andra medverkande. Tvärvetenskap hör till det som är mest utmärkande för MAFF-projektet. Det beskrivs hur det gick till men man skulle önska en mer principiell diskussion om värdet av olika grader av realism i fråga om att lägga fram idéer och pröva dem i verkligheten.

Kommunikation planerare/lekmän berörs i många sammanhang. Att tolka ritningar och att använda modeller av olika slag för att förstå varandra är av stort intresse. Här finns generella problem i alla försök med lekmannainflytande. Det gäller också politiker som ofta har en oklar föreställning om innebörden av olika förslag.

Sammanfattningsvis är det uppenbart att de frågor som avhandlingen tar upp är av stor betydelse och resultaten av dessa studier borde spridas bland olika intressenter i planering, projektering, användning och underhåll av alla byggnader av detta slag. Ambitionen att ta med stora avsnitt av de empiriska studierna medför emellertid att texten ställer höga krav på läsaren. Det vore därför önskvärt med en kortfattad summering av budskapen som kunde bidra till debatt om "kontinuitet" i planeringen.